

СЕКЦІЯ 7. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9(01)

ПРИНЦИП СУБСТАНЦІЙНОСТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПІЗНАННЯ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Мельник О.А., к. психол. н.,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри психології і педагогіки

*Національний університет фізичного виховання і спорту України,
старший науковий співробітник лабораторії загальної психології
і історії психології імені В.А. Роменця
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України*

У статті вперше презентується принцип субстанційності як методологічна основа пізнання людини в українській університетській психології XIX – початку XX століття. Викладені наукові міркування щодо головних властивостей душі (психіки) людини, вплив батьків, роду й оточення. У рамках принципу субстанційності розкривається поняття «індивідуальність» в університетській психології. Констатується, що людина як індивідуальність, незважаючи на свою відособленість і зосередженість на самій собі, не є зовсім відстороненою від первісного зв'язку зі своїм родом. Стверджується, що вона бере участь у характері й ході розвитку, у дусі часу й ідеях сучасного людства та найближче свого народу. При цьому наголошується, що індивідуальність людини так само не менше перебуває в безпосередньому фізичному і психічному спілкуванні з іншими індивідуальностями.

Ключові слова: *субстанціональність, принцип субстанційності, психологія, пізнання, людина, душа, дух, психіка, індивідуальність, рід, «Я».*

В статье впервые представлен принцип субстанциональности в качестве методологической основы познания человека в украинской университетской психологии XIX – начала XX века. Изложены научные рассуждения по поводу главных свойств души (психики) человека, влияния родителей, рода и окружения. В рамках принципа субстанциональности раскрывается понятие «индивидуальность» в университетской психологии. Констатируется, что человек как индивидуальность, несмотря на свою обособленность и сосредоточенность на самом себе, является не совсем отстраненным от первоначальной связи со своим родом. Утверждается, что она принимает участие в характере и ходе развития, в духе времени и идея современного человечества и ближайшим образом своего народа. При этом подчеркивается, что индивидуальность человека так же не менее находится в непосредственном физическом и психическом общении с другими индивидуальностями.

Ключевые слова: *субстанциональность, принцип субстанциональности, психология, познание, человек, душа, дух, психика, индивидуальность, род, «Я».*

Melnyk O.A. THE SUBSTANTIALITY OF PRINSIPLE AS A METODOLOGICAL BASE HUMAN KNOWLEDGE IN UKRAINIAN UNIVERSITY PSYCHOLOGY XIX – EARLY XX CENTURY

For the first time the principle of substantiality is presented as a methodological basis of human cognition in the Ukrainian university psychology XIX – early XX century. The article presents the scientific argument about the main properties of the soul (psyche) person, the influence of parents, family and environment. Within the framework of the principle of substantiality disclosed the concept of "identity" in university psychology. It is stated that a person as an individual, in spite of their differences and focus on himself is not completely detached from the original due to their gender. She participates in the nature and the course of development, in the spirit of the times and ideas of modern humanity, and immediate way of his people. This individuality is at least in the immediate physical and mental communication with other individualities.

Key words: *substantiality, principle of substantiality, psychology, cognition, man, soul, spirit, psyche, individuality, genus, "I".*

Постановка проблеми. За всієї значимості досягнень у психологічній науці в другій половині XX – на початку XXI століття все ж головна формоутворювальна

сила залишається бути спрямованою на людину: її спосіб життя, психіку, свідомість, способи соціальної дії. Однак критерії оцінювання епохи, що нами переживається,

і різноманітні, і далекі від єдності. Більше того, твердження про те, що друга половина XX – початок XXI століття стали періодом найвищого загострення проблеми людини й людських проблем, іноді викликає подив і заперечення, і така реакція є цілком зрозумілою. Адже минуле особливо не балувало людину. Жоден із завершених періодів історії не став «золотим століттям» для людини, кожен час вимагав від неї напруження (нерідко нелюдського) всіх сил у боротьбі за місце під сонцем, за досягнення не лише окремих заповітних цілей, а й, частіше, за задоволення найбільш нагальних потреб.

Кожна епоха створювала власну історію, наповнювала її неповторними звершеннями, драматичними конфліктами. У всі часи проводилась – з перемінним успіхом, але ніколи не зникала – боротьба добра зі злом, прогресу з реакцією. Однак твердження, що друга половина XX – початок XXI століття є унікальними по-особливому, що зміни, які були привнесені ними в життя, безпрецедентні, не варто сприймати як суб'єктивну й некритичну переоцінку своєї епохи.

Ступінь розробленості проблеми. Незважаючи на значне поглиблення знань щодо пізнання людини (Л.Ф. Бурлачук, 1979; К.О. Абульханова-Славська, 1980; М.Й. Боришевський, 1980; С.Д. Максименко, 1981; Т.М. Титаренко, 1994; В.О. Моляко, 1984; О.П. Саннікова, 1997; В.В. Рибалка, 1998; Б.Й. Цуканов, 1999; Є.Ю. Коржова, 2001; О.О. Бодальов, 2004; Н.В. Чепелева, 2007; Г.О. Балл, 2011; О.В. Завгородня, 2012; М.А. Меликян, 2014; Н.О. Трубіна, 2015; інші), досягнуте за останні півстоліття, ми все ще далекі від достовірних, точних і детальних уявлень про механізми творчості й закони осягаючого мислення. Сьогодні можна стверджувати, що людина успішніше та ефективніше пізнає й освоює зовнішній світ, ніж саму себе. Асиметрія в пізнанні, що склалась, підміна знання сутності хиткими уявленнями про зовнішні вияви призводять до того, що недосконалість знання та розуміння самої людини починає все більш негативно позначатися безпосередньо в практичних сферах – від вилікування хвороб до регулювання соціальних і міжнародних конфліктів, від освіти й виховання до економіки та політики.

У нашому розумінні людина – справжня глобальна першооснова всієї культури, тому головна мета в розумінні людини полягає в тім, щоб добитися справжнього розуміння людини згідно із сутністю історичних змін. Людина є суб'єктом всесвітнього історичного процесу, усвідомлює себе у

своєму прагненні здійснити із себе власну нескінченну мету, яка вільно реалізується на власній основі за іманентними законами, підкорює їй усю доступну навколишню реальність. А щодо сенсу людського буття, то він криється в самій людині, в нескінченній вільній самореалізації.

Виходячи з методологічного положення щодо важливості наступності наукових психологічних ідей у побудові наукових поглядів щодо психологічного пізнання людини у вітчизняній психологічній думці, ми здійснили історико-психологічну реконструкцію наукових поглядів представника української університетської психології Ореста Марковича Новицького, професора Київського університету св. Володимира, зокрема його методологічних принципів, що покладені в основу розуміння психології людини, її сутності. У матеріалі, який подається нижче, мова буде йти про принцип субстанційності, на якому ґрунтується психологічне пізнання людини, ідеї, що стосуються її сутності й окремих властивостей, які висвітлюються О.М. Новицьким.

Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей пізнання людини в рамках принципу субстанційності в XIX – на початку XX століття в українській університетській психології.

Виклад основного матеріалу. За доречне вважаємо розпочати презентацію наших досліджень із визначення психології як науки та її зв'язків з іншими науками.

У вітчизняній університетській психології означеного періоду під психологією розуміється наука, що вивчає природу людської душі (психіки), її різні вияви і властивості, зокрема духовність, здібності, свідомість, волю в різних видозмінах [3].

Найближчий зв'язок психологія має з такими науками:

А. Історія душі. Обидві ці науки своїм предметом мають життя людської душі, але розглядають, вивчають його з різних боків. Історія душі розглядає в ній періодичні та незвичайні стани, розглядає те, чим вона буває і що випробовує в собі, а психологія вивчає постійний і нормальний образ її існування, вивчає те, чим вона є за своєю сутністю і як діє.

Б. Антропологія та фізіологія. Психологія та фізіологія розглядаються як дві частини антропології як науки про людську природу загалом. Між психологією й фізіологією немає різкого розмежування і протиставлення (наприклад, одна з них займається виключно розглядом духовної, а інша – тілесної сторін людської природи). Різниця між ними полягає в тім, що психологія своїм предметом має дух і суто духовні дії, а

фізіологія – життєву силу й життєві вияви з їх органами; але тваринну душу з чуттєвими виявами й органами ці дві науки розглядають сумісно; фізіологія звертає більше уваги на органічний механізм, а психологія – на духовний хід чуттєвих виявів. Особливий розгляд власне людського тіла є предметом анатомії.

В. Логіка, естетика й етика. Психологія є необхідною основою вказаних дисциплін, на ній вони будують своє вчення. Логіка пояснює закони мислення, естетика – закони почуттів, етика – закони моральної діяльності; а окремі акти мислення, почуття та волі, що повинні підкорятись цим законам, аналізуються й пояснюються в психології.

Під час викладання психології в українських університетах ХІХ – початку ХХ століття наголошувалось на тому, що психологія є наукою *досвідною*, тому «джерелом для неї повинен слугувати внутрішній і зовнішній досвід, а також висновки зі спостережень над іншими людьми» [4, с. 4]. Важливість для психології досвіду як джерела пізнання є незаперечною і знаходить підтримку в працях психологічного змісту представників вітчизняної університетської психології [2]. Уважалось, що досвід указує не лише на окремі явища, а може привести до загального *наукового пізнання*, так як усе індивідуальне, що підпадає під спостереження, містить у собі загальне, або родовий характер, а окреме є лише особливим виявом загального. Такої самої думки університетська психологія дотримується стосовно індивідуальних явищ людського духу, що піддаються самосвідомості; в них виражається родовий характер людського духу, який повторюється в кожному індивідумі, що становить його основобуття (субстанцію).

Представник української університетської психології, перший викладач психології Київського університету св. Володимира Орест Маркович Новицький (1806–1884) головними властивостями душі називає *субстанціональність і простоту*, останню перейнявши з метафізичних уявлень. «Основныя свойства души простираются по всѣм душевнымъ явленіямъ, какъ однообразныя черты ея, и тѣмъ самымъ отличаются отъ ея сторонъ, или способностей, которыя суть какъ бы полюсы душевной жизни, т.е. противоположности, изъ которыхъ хотя каждая содержитъ въ себѣ другую, однако такъ, что или одна, или другая изъ нихъ имѣетъ перевѣсъ. Главныя свойства души суть субстанціальность и простота» [4, с. 50]. Отже, перейдемо до розуміння субстанціональності душі в університетській вітчизняній психології, зокрема О.М. Новицьким.

В університетській психології під субстанцією розуміється дещо дійсне, на противагу речі, яка лише мислиться. Але дійсності діляться знову на субстанції й випадковості, тоді субстанцію точніше необхідно розуміти так, що вона є дійсністю у собі і для себе існуюча; тоді як випадкове буття має свою дійсність лише в іншому. Отже, в університетській вітчизняній психології в означений період *субстанціональність – це самостійна дійсність*.

Дійсність душі спростовують ідеалісти, вважаючи, що душа може бути простим витвором несубстанційного мислення; а її самостійність оспорожують реалістичні пантеїсти, котрі стверджують, що душа є випадковість *всесвітньої субстанції* [1].

О.М. Новицький зазначає, що ідеалістичне поняття про душу зустрічається вже в Картезія (1596–1650) у його хибному припущенні, що «Я», котре нами усвідомлюється, є простим уявленням або думкою, а не саме живим «Я», до дійсності котрого ми доходимо тільки завдяки умовиводу. І. Кант (1724–1804) визнав «Я», зауважує професор, усвідомлене нами (річ у собі), формальною єдністю свідомості. Фіхте (1762–1814) відкидав річ у собі, визнавав «Я» першим продуктом свідомості, зверненням до самого себе. Продовжуючи роздуми вчений наголошує на тім, що в абсолютному ідеалізмі або ідеалістичному пантеїзмі Шеллінга (1775–1854) і Гегеля (1770–1831) «Я» видається за один із виявів абсолютного, світотворчого процесу думки, субстанціональність «Я» – за просте обмеження цього процесу [4].

На думку О.М. Новицького, ідеалізм спотворює відношення між мисленням і субстанцією душі: «Онъ называетъ ея субстанцію произведеніем и случайностію ея мышленія, между тѣмъ какъ, наоборотъ, сознание или мышление есть только случайность и произведение, есть именно простое, и притомъ періодически ослабѣвающее, развитие душевной субстанціи, которая заключается собственно въ ея жизненной силѣ» [4, с. 52]. Це, з одного боку, з іншого – ідеалізм змішує субстанціональність з індивідуальністю, коли субстанціональність визнає обмеженість продуктів думки. Згідно з О.М. Новицьким, індивідуальність людини здійснюється через відособлення всезагальної сутності, але сама ця сутність, через обмеження якої повинна походити індивідуальна субстанція, повинна вже в собі, у своїй всезагальності мати субстанціональну дійсність, тому що несубстанціональна, недійсна й несуттєва діяльність через заперечення та обмеження, якщо б це було можливо, ще б більше знищувалась, ніж здійснювалась.

Утім, на переконання О.М. Новицького, «Я», що підпадає самосвідомості, тим менше може бути названо думкою або уявленням, що такого уявлення про наше «Я» й немає, на відміну того «Я», котре ми кожну мить усвідомлюємо безпосередньо, є живе й субстанціональне [3].

Тоді як ідеалізм зводить дійсність душі до мисленневого існування в уявленні, що саме вимагає ще й субстанціональної опори, реалістичний пантеїзм Спінози (1632–1677) указує на цю субстанціональну та дійсну основу в усезагальній субстанції, в Бозі. Божественна субстанція розкривається двома атрибутами – нескінченною протяжністю й нескінченним мисленням; усі тіла – суть обмеження Божественної протяжності, а духи – суть видозміни Божественної думки. Якщо в цій усеосяжній субстанції душа має дійсність, то це є лише випадкова дійсність мислимого буття, відповідно, це вже не є самостійність. Згідно із цим пантеїстичним поглядом, душа була б немислячою істотою, а її думки б належали не їй, а іншій істоті, котра б у ній мислила; вона була б не самодіяльним буттям, а безперервною дією іншої істоти, що діє в ній. Але, продовжує розмірковувати професор, усякий, хто забажає вникнути в самого себе, відразу ж відчуває себе самостійно мислячим і самодіяльним. Утім самостійність душі, порівняно із самостійністю Творця, не є безумовна: душа має буття лише в собі і для себе, але не із себе й не через себе.

Наступною головною властивістю, характеристикою душі представник української університетської психології О.М. Новицький називає *простоту душі*. «Душа есть существо простое, въ томъ смыслѣ, что она не сосостоить изъ частей действительныхъ или различимыхъ; она не есть что либо сложное, или непрерывное, и слѣдовательно она не имеетъ частей ни в какомъ смыслѣ этого слова. Все разнообразіе душевной жизни составляетъ единство въ центрѣ и образуетъ только стороны, изъ которыхъ каждая содержится въ другой: оттого душа есть индивидуумъ» [4, с. 56].

Із вищезазначеного випливає, що простота душі відкривається частково з тотожності нашої свідомості, яка бере участь у всіх виявах душі, частково з того, що душа завжди бере участь лише в чомусь одному, навіть у дуже складній дії. Якщо б душа складалася із дійсних або лише частин, котрі розрізняються, якщо б вона була чимось складним або неперервним, то вона уподібнювалась би безладному зборищу, тому що кожна її частина, не втручаючись у заняття іншої, могла б сама по собі мислити, відчувати й бажати.

О.М. Новицький переконаний у тім, що душа за всієї простоти її субстанції – добуток обох батьків. Звідси випливає спадковість тілесних і душевних якостей і цілковита всюди полярність у життєвих і душевних виявах. Коли душевні вияви розкриваються в деяких випадках неузгоджено, можливість такої неузгодженості переходить у сумну дійсність божевілля, тому що «въ помѣшательствѣ сознание теряетъ свободу волю и образуетъ только произвольныя и неотразимыя предствавленія; а напротивъ того въ безуміи воля теряетъ разумъ и выражается только бѣшенствомъ» [4, с. 58]. Відповідно до думки професора, це роз'єднування полюсів душевного життя може бути як поверхове, так і проникати глибше, але ні в якому випадку воно не досягає самої її основи. Отже, основа душі, життєва сила навіть на вищому ступені божевілля залишається одиничною: хворобливе розривання душевних виявів відбувається «на здоровому корені душі» [4].

Індивідуальність, що притаманна душі як простій субстанції, не відторгнена цілковито від усього людського роду й від інших індивідуальностей, так само як і від усієї іншої природи, тому що, за наявним на той час поняттям про всезагальне й окреме буття, поняттям реалістичним (на противагу погляду номіналістів), істинна дійсність належить не окремій індивідуальності, а роду, у всіх індивідуальностях вона лише відособлюється та повторюється. Але роди – суть сторона загальної сили природи, котра, власне, є лише одна, «як образне вираження одного Творця» [4].

Індивідуальність людини, незважаючи на свою відособлюваність і зосередженість на самій собі, не є зовсім відстороненою від первісного зв'язку зі своїм родом. Вона бере участь у характері й ході розвитку, у дусі часу й ідеях сучасного людства і найближче свого народу. При цьому індивідуальність людини не менше перебуває в безпосередньому фізичному та психічному спілкуванні з іншими індивідуальностями. Різноманітне співвідношення її тілесного й духовного життя з іншими індивідуальностями відчувається і спостерігається під час обміну думок і почуттів завдяки поглядам, словам, які здатні вплинути й навіть при тілесному зближенні. Зі всією природою індивідуальна душа перебуває в різноманітному, безпосередньому спілкуванні через суттєву єдність сили природи, що виявляється в роді, як рід виявляється в індивідуальностях. Вона утверджується з усією іншою природою на одній загальній, нероздільній основі. Цей зв'язок людської душі з природою виявля-

ється, наприклад, при різному впливі клімату, телуричних процесів.

Висновки. Орест Маркович Новицький називає головними властивостями людської душі (психіки) субстанціональність і простоту. Під субстанцією розуміється дійсність у собі і для себе існуюча. Свідомість і мислення є похідними та залежать від душевної субстанції. «Я», котре людина кожен мить усвідомлює безпосередньо, живе й субстанціональне. Душа людини – добуток обох батьків, і саме звідси виходить спадковість тілесних і душевних якостей і цілковита всюди полярність у життєвих і душевних виявах. Індивідуальність людини бере участь у характері й ході розвитку сучасного людства. Також професор переконаний, що індивідуальність формується, розвивається та перебуває в безпосередньому фізичному і психічному спілкуванні з іншими індивідуальностями.

Отже, в подальших дослідженнях, зокрема, щодо їх основи ми й надалі будемо дотримуватись такого положення: історик психології, осмислюючи досліджувану епоху, а отже, пояснюючи й людину в часі, повинен спиратися на все багатство культури, враховувати всю повноту попереднього

досвіду. Але при цьому усілякий раз історик психології повинен проходити весь шлях, багаторазово звіданий його попередниками, від вихідної точки, що минає в безкінечність перспективи, пам'ятаючи про те, що він завжди заново відтворює в думці світ і людину у світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / составлен и изданъ подъ редакціей ордин. проф. В.С. Иконникова. – К. : В Типографіи императорского университета Св. Владимира, 1884. – 818 с.
2. Мельник О.А. Зовнішні та внутрішні фактори детермінації психологічного пізнання / О.А. Мельник // *Fundamental and Applied Researches In Prancitce of Leadig Scientific Schools*. – 2015 – № 4 (10). – P. 22–30.
3. Мельник О.А. Формування предметної області психологічної науки (на прикладі Імператорського Київського університету св. Володимира у першій половині XIX століття) / О.А. Мельник // *Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку* : [колективна монографія] / за ред. В.В. Турбан. – К. – Кіровоград : Імекс – ЛТД, 2014. – С. 144–162.
4. Новицкий О.М. Руководство къ опытной психологіи / О.М. Новицкий. – К. : Въ Университетской Типографіи, 1840. – 488 с.